

Польські мотиви в українському реалізмі (Іван Нечуй-Левицький: *Причена* та *Гетьман Іван Виговський*)

Вважається, що польсько-українські мотиви найвиразніше й найгостріше постали в літературному романтизмі. *Гайдамаки* Т. Шевченка і *Вогнем та мечем* Г. Сенкевича – твори тут чи не найпоказовіші. Перейшли ці мотиви і в епоху реалізму, але гострота їх при цьому відчутно пригасла: вони звучать там ніби далека луна. Причину можна пояснити тільки художніми чинниками (романтизм, мовляв, значно емоційніший за реалізм своєю природою), хоч мав значення й суто історичний фактор: температура сприйняття будь-яких (навіть найжорстокіших) перипетій у міру відходу їх в історичне минуле поступово знижується...

Іван Нечуй-Левицький – один із найвідоміших українських реалістів. Принцип зображення «**тут-тепер**», який є найвизначальнішим у реалізмі, він практикував переважно у творах так званої «сучасної» для свого часу тематики (*Микола Джеря*, *Кайдашева сім'я*, *Бурлачка* та ін.). У своїх історичних повістях і романах він пробував теж залишатися реалістом, але опір при цьому чинив сам матеріал творчості: історичні реалії за принципом «**тут-тепер**» відтворити практично неможливо, оскільки вони (за давністю часу) втрачають таку необхідну для реалізму рису, як предметність. Якою була та предметність сто чи триста років тому (за часів Вишневецького, Наливайка або Хмельницького) письменник може лиш здогадуватись. А здогад і реальне уявлення – речі, як знаємо, не тотожні. Розуміючи це, письменники з реалістичним обдарованням інколи вдаються до своєрідних хитрощів: у свій реалізм додають певні дози інших, переважно романтичних інтонацій. Часом навіть усупереч своїм естетичним переконанням. Нечуй-Левицький, як відомо, до романтизму ставився з певною опінією, але коли виникла в нього необхідність художньо освоїти українсько-польські стосунки з історичного минулого, романтичних барв він не зміг уникнути.

Згадані українсько-польські мотиви найочевидніше присутні в повісті письменника *Причена*, романах *Ярема Вишневецький*, *Гетьман Іван Виговський* та ще деяких. Це дуже різні за художнім значенням твори, але є в них і те, що їх єднає: всі вони в різний час були різко критиковані. Чи справедливо?

Повість *Причена* (1869) збудовано за принципом контрастного, майже – романтичного зіставлення двох груп персонажів. Оскільки йшлося про українців і поляків, то М. Драгоманов запримітив у поетизації перших

ідеалізацію «своїх», а в зневажанні других – націоналістичне ставлення до «чужих». Мовляв, письменник

сів на дуже небезпечного коня тенденційності – націоналізм... котрий довів його до вузькоглядства... попусував йому вірно задумані характери... однявши у них усякий індивідуалізм, а поробивши з них ляльки з загальними етикетками – шляхтич, шляхтянка, поляк, полька, – і змусив безосновно зовсім уже ідеалізувати волинське попівство перед шляхтою...¹.

Такий погляд на повість найбільше полюбляло радянське літературознавство, особливо смакуючи в ньому зіткнення поглядів двох націоналістів; Драгоманову, на жаль, націоналістичну обмеженість «шили» інколи не менше, ніж Нечую... Справа тим часом складніша, ніж думали радянські вульгаризатори уявлень про літературу. Драгоманов у своєму вердикті щодо *Причепи* не врахував принаймні двох моментів: історичного нюансу в змісті твору та стильових «перехрещень» у формах осмислення того змісту.

Нечуй-Левицький бачив, що українське суспільство в його часи перебувало ніби між молотом і ковадлом: з одного боку тиснув на нього «новий», російський, колонізатор, а з іншого – ніяк не можна було позбутися рудиментів «старого» – польського. В повсякденному бутті така ситуація породжувала неабиякі драми чи й трагедії, і письменник вирішив глянути на них з позицій будування сім'ї. І народився відтак нехитрий сюжет: у родині волинського священика Хведора є дочка Ганя, що вийшла заміж за шляхтича Яся Серединського; у міщанина Лемішки виріс син Яким, що одружився зі шляхтянкою Зосею, прибравши собі відповідно й польське (бо – «панське») прізвище «Лемішковський». У першій половині повісті ці дві новостворені сім'ї діють автономно, а в другій їхні долі перехрещуються; вони, як інколи водиться, стали «дружити сім'ями» і це призводить до виникнення майже банального «роману»: Серединський починає залицятися до невтомної в коханні Зосі, Ганя, все це бачачи, доводить себе ревнощами до передчасної смерті, а Лемішковському з великими труднощами вдається з Зосею примиритись... Вона, щоправда, «не переставала тягатись з кавалерами до сивої коси», а Лемішковський «тягався од села до села... по економіях... і винуватив Зосю, що прогайнула його батьківщину, занастила й його, й дітей...». Питається в задачі: де тут націоналізм? У нібито «ідеалізації» образів отця Хведора та Гані, в негаціях щодо образів Серединського, Зосі й Лемішковського?... На ці речі слід дивитись як на складові художнього конфлікту повісті, точніше – як на характерну для *романтизму* контрастність, а крім того, в ній письменник не однозначний, він ставив перед собою значно складніше,

¹ М. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т.*, Київ 1970, т. 1, с. 161–162.

ніж зовні здається, завдання: *реалістично* відповісти на питання про руйнівний вплив на людину колонізаторства як чинника (звідси, наприклад, одне з міркувань Серединського, що між поляками й українцями в Україні «єднання й ладу не сподівайсь»). Чи вдалося це Нечую-Левицькому як реалісту? Мабуть, не цілком, бо і в стосунках із самим *реалізмом* у нього ще не все було гаразд. Він уявляв його трохи спрощеним (віддзеркалення життя!), а крім того, художній аналітизм (як основа *реалізму*) розчинявся в повісті в надміру багатослівних описах; основний конфлікт твору має *романтичне* забарвлення, осмислення причин конфліктів між українцями й поляками сприймається переважно як осмислення наслідків, а не причини. Що ж до стилістики... Дуже їй шкодив публіцистичний елемент; у фіналі *Причепи* дія як рушій повістування зникає майже цілком, а сюжетні вузли розв'язуються виключно в публіцистичному дусі. Позбувався всього цього письменник разом із роботою над новими й новими творами...

Причину будь-яких бід шукають здебільшого в самій людині. Відомо приказка доводить цю проблему навіть до абсурду: «Чому бідний, бо дурний, а чому дурний, бо бідний». Нечуй-Левицький на якомусь етапі творчості причину негараздів сучасності став шукати в історії: десь колись український народ, за його переконанням, зробив фатальну історичну помилку. Може, в часи Хмельницького, Івана Виговського чи Яреми Вишневецького... І тому й з'являються в нього вище згадувані суто історичні романи з цими героями... З публікаціями їх письменнику явно не щастило. Рукопис роману про Вишневецького пролежав недрукованим майже сорок років; *Гетьман Іван Виговський* (першодрук – 1899) за радянських часів не публікувався жодного разу, а в науковій літературі його елементарно замовчували. Причина – не в художній слабкості, а, сказати б, у національній сумлінності й послідовності письменника.

Радянські дослідники наполягали, що найбільш вдалим серед історичних творів його є роман *Князь Єремія Вишневецький*², але мабуть-таки значнішим художнім явищем був *Гетьман Іван Виговський*. Я працював над цим романом за виданням, що здійснене в «румунських» на той час Чернівцях 1928 р. Існує також київське видання, яке підготував за автографом у фіналі так званої «горбачовської перебудови» Р. Міщук (1991)³, але чернівецький варіант, як здається, точніший і за першодрук, і за «перебудовне» видання. Наведу один приклад з чернівецького видання:

Не любив він [Виговський – М. Н.] Москви за її непросвіченість і нещирість, бо постеріг своїм великим розумом, що Москва не додержить переяславської умови з Україною, коли вже за живоття гетьмана Богдана зрадила Україну, почала ламати своє слово і піддержувала Польщу на занапащення України»⁴.

² *Історія української літератури. У 8 т., т. 4, кн. 2, с. 221.*

³ І. Нечуй-Левицький, *Князь Єремія-Вишневецький, Гетьман Іван Виговський, Історичні романи*, Київ 1991, с. 3–510.

⁴ І. Нечуй-Левицький, *Гетьман Іван Виговський. Історична повість*, Чернівці 1928, с. 334. Подальші цитати – за цим виданням.

У «перебудовному» виданні образ *Москва... зрадила Україну* відсутній. А він же є одним із ключових у романі саме в розумінні Виговським ситуації, що склалася в Україні після переяславського приєднання її до Росії...

Виговського найбільше непокоїло те, що в Переяславі 1654 р. відбувся вкрай ганебний для України акт злуки з Московією. З одного боку, через те, що наш північний сусід тоді був краєм без науки й освіти⁵, а з іншого – Московське царство в міжнародних колах XVII ст. знали переважно як брехливу й непослідовну в своїх діях державу. Який же сенс було укласти якісь угоди з таким сусідом? Адже він їх усе-одно не виконуватиме...

За такі погляди та ще за те, що Виговський розгромив 1659 р. під Конотопом сотисячне московське військо, виношував задум від'єднатися від Москви і знову приєднатися до Польщі, цього гетьмана імперська Росія і її наступник Радянський Союз вважали зрадником і представником «не народної» козацької старшини. У немилість потрапляли й «буржуазно-націоналістичні» історики В. Антонович та М. Грушевський, які, мовляв, безпідставно писали, ніби Виговський бажав «забезпечити свободу і незалежність України»⁶. Отже, зрозуміло, чому *Гетьман Іван Виговський* Нечуя-Левицького не публікувався ні в імперській Росії, ні в СРСР: «винним» був «крамольний» герой роману...

Тим часом у художній творчості поняття «крамольності» не існує в принципі: письменник може обирати для художнього осмислення будь-яку людську постать. Для нього вона є не людиною в біологічному чи навіть суспільному значенні, а – **ідеєю людини**. Виговський як ідея імпував Нечуєві-Левицькому через те, що в ньому колоритно поєднались суто чуттєва людська сфера і природний потяг людини до найвищої цінності буття – волі. Поєднання це у Виговського існувало, проте, не без конфліктності, не без перехльостів і надсад, що є дуже «вигідним» для побудови захоплюючого художнього твору. Іван Нечуй-Левицький таким його й вивторив...

Уявімо собі бравого, трохи підстаркуватого (років під 40!) парубка Виговського. Таким уперше побачили його дві київські шляхтянки, одну з яких, Олесю, Іван одразу вподобав і став «полювати» за нею, як за вівркою. Закоханість у Нечуя-Левицького тут уперше постає не як свято душі (згадаймо Миколу Джерю з Нимидорою чи Лавріна з Мелашкою!), а як недуга, як хвороба. Виговський був «неначе зварений в окропі», аж поки не переконався, що так само почувала себе й шляхтянка Олеся. А потім – освідчення: «Дві пари ясних темних, дуже схожих очей стрі-

⁵ Про це, до речі, з гіркотою майже одночасно з Нечуєм-Левицьким писав М. Драгоманов у студії *Пропащий час. Українці під Московським царством (1854–1876)*; див.: М. Драгоманов, *Вибране...*, Київ 1991, с. 575 та ін.

⁶ Див.: *Радянська енциклопедія історії України*, Київ 1969, т. 1, с. 274.

лися дуже близько. Олесь неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по її очах вгадав відповідь». Як бачимо, з'явився в *реалістичному* письмі Нечуй-Левицького елемент психологізму. Форми його з розвитком сюжету автор намагався всіляко урізноманітнювати. Найчастіше вдавався він до внутрішніх монологів своїх героїв. Виговський, наприклад, постійно «запитував» себе, а як сприймуть чигиринські козаки те, що він одружиться зі шляхтянкою, а Олесю непокоїв страх, що її родичі-опікуни (польські кальвіністи й социніани Любецькі, Стеткевичі й ін., у яких вона виховувалась після втрати батьків) не віддадуть її заміж за «свого ворога» – козака. «Шляхтянка та ще й високого роду козакові не пара!» – скаже Виговському один з опікунів Олесі – социніанин Стеткевич. То дарма, що Виговський колись і сам був шляхтичем (ходачковим, щоправда), але ж тепер він на службі в козацькому війську...

Психологічні роздуми на ці теми супроводжуються в романі й іншими (новими для письменника) суто формальними прийомами. Найпродуктивніший серед них – ретардація, а особливо – пригодництво. Мається на увазі, зокрема, «домовлене» викрадення Виговським нареченої Олесі, що надало романові пригодницького характеру і спростувало відтак поширену думку, ніби пригодницько-авантюрний жанр в українській літературі з'явився лише в ХХ ст.

До елементів пригодництва Нечуй-Левицький вдавався часом і в розвитку політичної теми роману. Особливо, коли почалися змагання за гетьманську булаву України під час хвороби і після смерті Богдана Хмельницького, чи коли в романі з'явилася ще одна любовна колізія – «роман» між представниками молодшого покоління Зіньком і Мариною, яким політика Виговського, м'яко кажучи, не імпонувала. Щодо Богдана...

Постать його в романі дещо приглушена, що, мабуть, цілком виправдане: адже твір писався про іншого героя – про Виговського. Тому все, що робить у романі Богдан (переважно – карається за хибність кроків, які привели його в 1654 до Переяславської унії), письменник «пропускає» через свідомість Виговського. Наприклад, один із передсмертних роздумів Хмельницького, що «московські бояри подуріли й показалися... Москва... хоче нас занাপастити» та ін., належить фактично Виговському. Тут доречною може бути згадка про художній прийом «чуже – своє», який, вважається, активізували постмодерністи. Насправді – це загальнолітературний прийом, якого не цурався й Нечуй-Левицький. Наведений вище роздум Богдана мав у нього, зокрема, таке продовження:

Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збурення проти Москви, свого гніву; але в думці він згоджувався з гетьманом.

«Чуже» Хмельницького як персонажа було, отже, «своїм» для Виговського...

«Згоджувався» Виговський і з «своїм» уявленням, що, будучи генеральним писарем у Хмельницького, він на цілком логічних підставах може претендувати після смерті Богдана на гетьманську булаву України. Не приховує, до речі, своїх амбіцій стати «гетьманшею» й дружина-шляхтянка Олеся, вважаючи, що родичі-опікуни таки зрозуміють правильність її подружнього вибору і в підсумку пробачать їй авантюрну втечу з козаком Іваном. Вона згодом настільки звикається з роллю «гетьманші», що в боротьбі за справу свого чоловіка виявляє неабиякий хист, бере участь у боях, витримує з сином Остапком усілякі злигодні, знущання над собою і т. ін.

Прагнення Виговського обов'язково стати гетьманом було не тільки його особистою примхою: за цим, переконує письменник, стояло добре продумане загальноукраїнське прагнення розхитати збудований Хмельницьким переяславський човен. Зробити це метою свого життя Виговський вирішив одразу після одержання гетьманської булави.

Тепер сила в моїх руках! – звучить у романі його внутрішній монолог. – Тепер я поверну назад колесо історії України... одірву Україну од Москви і оддам у підданство польському королеві. Он де мої ідеали!

Щоб стати трагічним героєм, треба, як знаємо, «небагато»: привести себе до загибелі самотужки. Рух Виговського в цьому напрямку якраз і почався з його рішення повернути Україну назад до Польщі. Відірватись від Москви – крок логічний («Це такі болячки, що було б ліпше їх повирізувати та геть повикидати, щоб не загноїли усього нашого тіла» – сказав одного разу батько гетьмана Данило Виговський), але пхати шию в старе ярмо...

У дев'яностих роках ХХ ст. на цю тему і саме у зв'язку з гетьмануванням Івана Виговського створено три романи: *Конотоп* В. Кожелянка, *Гетьманська булава* О. Лупія і *На брата – брат* Ю. Мушкетика. Назва останнього роману дуже точно відбиває ситуацію, що виникає при бажанні пхатись у старе ярмо. Суспільство за таких умов мимоволі ділиться на два табори: одні «за» – інші «проти». І починається битва не на життя, а на смерть: брат іде на брата, син на батька, сват на свата і т. д. За новіших часів такий конфлікт міг розв'язуватись і дипломатичним шляхом (як під час виборів президента України в 2004, коли прихильники кандидата з програмою «старого ярма» таки не зважились на силове протистояння «новому»), але в давні часи... 1917–1921 рр. забрали в України кілька мільйонів життів, а якою була арифметика в роки Виговського – відомо хіба що небесній канцелярії...

У романі Нечуя-Левицького підготовка до баталій «брат на брата» має вигляд інтелектуальних розмислів і картин, що йшли значно

далі фізичних бажань «повернутись» до Польщі: актуалізувалося, по суті, питання про європейський вибір України. «Світло блищало, лилося на стіл, – читаємо в романі, – лисніло на срібних жбанах та кухлях і освітлювало найосвіченіших синів тодішньої України, що вже були цілком європейцями». Саме на цих «найосвіченіших синів» і покладався Виговський у своєму намірі відірватися від азійської, неосвіченої Москви; вони ж допомогли йому скласти вигідні, як здавалось, статті Гадяцької угоди з Польщею і з них же була сформована депутація до Варшавського сейму, де мало відбутися нове братання поляків з українцями. Ключову роль інтелектуального лідера при цьому зіграв Юрій Немирич, «права рука» Виговського і найбільший, як вважають історики, європеець часів козацької України. Прохальну промову його в сеймі, щоправда, Нечуй-Левицький сприймав не тільки «серйозно»: з'являлися в нього часом натяки на іронію, низькопоклонство й ін. «... На усьому світі не можна знайти такої волі, як в польській короні... Блудний син [тобто, Україна – *М. Н.*] знов вертається до свого батька... Мільйони душ [українських – *М. Н.*] тягнуться до підданства вашій величності і усій Речі Посполитій...» – таке й подібне славослів'я Немирича «прокоментоване» письменником або з насмішкою («... козацький сотник, стоячи коло ліхтаря і поглядаючи на свою тінь, промовив: – А що, панове, чи не стала моя тінь довшою, як я став шляхтичем?»), або досить гнівно. І Немирич, і польське панство (чується голос Нечуя «за кадром») «... забули слова французького мандрівця на тодішній Україні Боплана, що на Україні польські пани живуть як в раю, а панщанні мужики мучаться, як у пеклі». Такий «коментар» почасти узгоджувався з настроєм посполитого люду, який ще пам'ятав гнітючі польські порядки в Україні, але найбільше – з настроєм запорозького козацтва на чолі з кошовим Сірком⁷. Не сприймали політики Виговського також ніжинський полковник Золотаренко, переяславський – Сомко, не кажучи вже про всіляких протопопів, які дуже швидко «полюбили» Москву і слали їй доноси про все, що діялось в Україні. Об'єднуючись, вони чинили головний спротив намірам Виговського приєднатися до Польщі, і Нечуй-Левицький виявив неабиякий хист, аби передати той спротив з особливою ретельністю й картинністю. Таких батальних сцен, як у романі, українська проза досі не знала, а портрет Сірка в бою може бути порівняний хіба що з бойовими портретами земних героїв гомеровського епосу:

Високий та плечистий отаман Сірко кинувся в натовп, як тигр... Вхопивши обіруч шаблю, почав косити козацькі голови, як косар косить траву. Виговці остовпіли. Страшний вид славного Сірка нагнав на них такого страху, що вся їх мужність зникла, неначе завалилась на мосту й пішла на дно річки.

⁷ Тут у Нечуя-Левицького вкралося хронологічне зміщення: кошовим Сірком обрано лише в 1663, а в романі йдеться про події 1659 р.; в цей час Сірко був вінницьким полковником, а кошовим у запорожців – Барабаш.

Найцікавіше тут, звичайно, те, що йдеться про найбільшу прикрість: біля козацької столиці Чигирини схрестили свої шаблі українець з українцем, брат із братом. І не було на те ради...

А що ж Виговський?

Варшава прийняла в своє лоно не просто Україну, а Велике Князівство Руське, а Виговський був проголошений відповідно Великим князем Русі. Найбільше цим пишалася, звичайно, дружина Олеса (*Ну, теперечки як почувє княгиня Любецька, що ти став великим князем, а я великою княгиною, то лусне з досади*, – сказала гетьманша), але самому Виговському майже з поля бою довелося дуже швидко втікати з Чигирини, звільняти гетьманський стіл для Богданового сина Юрія Хмельницького, скликати зайву вже козацьку раду в Германівці (що під Києвом), а невдовзі накивати п'ятами аж до Варшави. Останні п'ять років життя Виговського – це прискорене наближення його до трагічної загибелі «від самого себе». Не допомогли йому ні високі офіційні посади при королівському дворі в Варшаві, ні недоторканність його як члена польського сейму... Виношував він навіть думку про повернення собі гетьманської булави, але на нього падає тінь «польської зради» і самочинний суд полковника Маховського із своїм вироком не забарився:

Здичілий і звірюковатий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць – і Виговський звалився і, як сніп, упав на одвологлу землю». Історики кажуть, що «полковник Маховський... не мав права ні судити, ні тим більше карати Виговського, оскільки той... мав статус недоторканної особи»⁸.

Нечуя-Левицького такі історичні тонкощі навряд чи цікавили: він зображував трагічну постать. Перед розстрілом Виговському в романі цілком природно забажалось висповідатися та запричаститись; не дали... В його свідомості прошелестіли листочки пам'яті всього життя, але перегорнути їх нікому... Він не йме навіть віри, що доводиться гинути від польських куль.

Невже мене вбили поляки, котрих я так любив? – промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському... – Олесю моя дорога! Сину мій! – ледве промовив Виговський і голова його впала на землю.

... Можна по-різному уточнювати жанрову особливість історичного роману *Гетьман Іван Виговський*: хроніка (події твору дуже тісно прив'язано до часових перебігів), візія (перед нами плетиво реальної та ірреальної долі України), трагедія (рух героя до самочинної загибелі, як уже говорено, цілком очевидний)... Мені здається, що цей твір ще й монологічний: все, що пов'язане в ньому з Виговським, звучить як монолог самого Нечуя-

⁸ *Видатні постаті в історії України XI–XIX ст.*, Київ 2002, с. 174.

-Левицького. До такого дискурсу письменник у кінці твору так призвичаївся, що вдався навіть до публіцистичних пояснень-виправдань: Виговський впав, бо його політика була регресивна, не національна, аристократична... А в Україні, мовляв, народ простий і темний, його лякало саме уявлення про з'яву якихось аристократів, привілейованих верств, що забарвлені ще й набридлим за кілька століть польським шляхетством... Не письменницька це справа – давати оцінки, підводити підсумки та ін. *Монолог* Нечуя-Левицького як письменника мав би закінчитись епізодом загибелі Виговського та ще, можливо, реакцією на такий його фінал дружини Олесі. В епілозі вона з сонним сином Остапком таки з'явилася; в руках у неї (як і в інших жінок, що підтримували політику Виговського) набиті набоями рушниці, вона гірко ридає, що Бог наслав їй таку велику кару, і зважується випросити в польських владців тіло Виговського, щоб поховати «в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви». На цьому, кажу, можна було б і поставити крапку в романі, як одному з кращих «монологічних» явищ української прози і ще одному символу трагедії особи й нації. Але що ж... Маємо те, що маємо. Добре, що і в такому вигляді його (роман) не доконала імперська та радянська цензура, і він через майже століття неушкодженим повертається до літературного життя. Художнє значення його (як і інших творів історичної тематики) в освітленні польсько-українських взаємин безсумнівне.